

Лех МРУЗ, Ришард ТОМІЦКІ
Переклад з польської Романа Чмелика

ЯК ЦИГАНИ СВІТ ЗДОБУВАЛИ... ДЕКІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ, ДЕКІЛЬКА ЗАПИТАНЬ, ДЕКІЛЬКА РЕФЛЕКСІЙ*

В статті представлені спостереження польських етнологів, зроблені в ході підсумкового вивчення змін у сучасному житті та культурі циганських громад Заходу та Сходу Європи, Американського континенту, Австралії та інших країн та частин світу. Наводяться історичні дані, відзначаються очевидні в останній час тенденції суспільного побуту, поширення освіти, потяг до традицій та самоусвідомлення циган як членів демократичних суспільств.

Ключові слова: понадлокальні структури, седентаризація, спосіб буття, емансипація, ексodus.

© Л. МРУЗ, Р. ТОМІЦКІ, 2012

Вже довший час цигани, які живуть в різних країнах Європи, беруть участь у процесі швидких і для багатьох з них неочікуваних перетворень. Поряд зі спільнотою родовою чи локальною, яка десятиліттями була основною формою їх організації, почуття зв'язку і лояльності, з 70-х рр. ХХ ст. почали виникати структури понадлокальні, головним ініціатором яких є нова, бо раніше її, властиво, верстви циганської інтелігенції, не було. Ініціатива йшла від циганів, які жили в Західній Європі, що, без сумніву, мало зв'язок з їх значно кращою ситуацією, а народженню цього явища сприяв здавна прогресуючий процес седентаризації — часом вимушеної, часом добровільної — і більша, як будь-коли раніше, участь у навчанні. Мусило сплинути багато років, поки воно набрало характеру панциганського руху, який охоплював щораз чисельніші спільноти на щораз більшому просторі Європи. Надзвичайно важливим поштовхом були політичні та економічні зміни в Центрально-Східній Європі та наступне розширення Європейського Союзу. В демократизованих державах серед багатьох неурядових організацій появилися також циганські організації, які охоче користаються з програм допомоги та інших форм підтримки культурної ідентичності. Можна сказати, що **цигани почали наново відкривати Європу**, зовсім відмінну від тієї, яку знали і в якій жили до цього часу: таку, яка опікується етнічними меншостями, творить правничі засади для охорони маргінальних етносів і культур. На цей час припадає початок формування нового класу політичних лідерів — діячів і активістів руху етнічного характеру. Однією з найважливіших їх цілей стала боротьба за права і гідність, а в тому числі, серед іншого, за переконання політиків і суспільств країн їх проживання, що визначення «цигани» має зневажливий характер і — згідно з основами політичної коректності — необхідно його замінити назвою «роми» (хоча вона не визнається як самоназва усіма циганами). Водночас кілька років тривають спроби створити чи, швидше, вигадати ромську націю. Кроки у цьому напрямку роблять найчастіше лідери різноманітних організацій, яких підтримує вже немала група інтелігенції — людей освічених, що вільно себе почувають в уря-

* Цей текст був надрукований в: Antropolog wobec współczesności. Tom w darze Profesor Annie Zadrożyńskiej. — Warszawa : I.EiAK UW, 2010. — S. 293—317. Згадана книга недоступна у книгарнях та у будь-якій іншій формі продажу.

дах і політичних салонах Європи. Передовсім власне Європи, бо тут у понаддержавному організмі Європейського Союзу, в якому питання національності, громадянства і прав етнічних меншин набрали великої ваги, нащадки колишніх вихідців з Індії отримали перший раз в своїй історії можливість бути суб'єктом, а не тільки об'єктом права. Цигани/роми знаходяться все-таки в особливій ситуації. Не тільки не мають власної держави. Не можуть навіть — на противагу до інших географічно розпоросених меншин — покликатися на підбадьорюючі знання, що десь там в Європі чи на іншому континенті вони є більшістю і що якась держава чи хоч би регіон, у якому вони становлять домінуючу групу. У відповідь на ці незручності серед циганських/ромських політичних лідерів народилася ідея **нетериторіального народу**. Не бездержавників, бо вони асоціюються з людьми, які не мають громадянства жодної держави, а власне народу нетериторіального, члени якого мають різні громадянства, лише відчують свою приналежність до понаддержавної спільноти, і то не тільки в кордонах Європи, але цілого світу.

Проект супроводжує інтенсивне відкривання минулого, а, говорячи конкретніше, його творення, оскільки обізнаність із джерелами є недостатньою або їх цілком бракує. Спільне походження тут відіграє свою роль, хоча Індія — Баро Тхем, тобто Велика Країна, як часом освічені роми називають свою прабатьківщину — не стала країною чи державою, з якою належить ототожнюватися¹. Вона також не є найміцнішим сполучним чинником. В період зародження етнічної міфології початки циганів, як правило, дійсно сягають Індії і пов'язані з класом кшатріїв, але єдиним, що їх дійсно поєднує, є «споконвічний» спосіб життя: мандрування.

Ідея спільноти, яка охоплює всіх циганів/ромів, є елементом видуманої історії. Навіть поверхневе знання минулого і культури цієї збірності дає змогу віднести до неї з недовірою. Подібна ситуація з ідеєю мандрування, адже відомо, що тільки частина європейських циганів була і де-не-де надалі залишається номадами. Натомість образ романтичних волоцюг значною мірою стереотипний, проте настільки при-

вабливий, що впливає на самих циганів. Так сильно і так результативно, що навіть групи, які вже триста років ведуть осіле життя (і то на одному місці) звертаються до уявної «традиції мандрування». У Польщі добрим прикладом цього є цигани-карпатці, як їх визначають у літературі, які живуть на півдні країни — в Горцах, Бескидах, на Спішу, Підтатжу.

Це не означає, що переміщення з місця на місце, з країни до країни, з континенту на континент не відіграло значущої ролі в історії циганів. Найвиразніше це показує сьогоднішня карта їх поширення і характер культурних і діалектних відмінностей. Часом їх мандрівки — з погляду на обшир і незрозумілу чи швидше трудну для зрозуміння ціль — викликають здивування. Частіше вони схиляють до питань цілком приземлених: з яких причин їх здійснювали — чи були вимушені, чи добровільно, а також чи те, про що довідуємося з таких чи інших джерел, стосується циганів чи якоїсь іншої спільноти? На частину тих запитань немає, принаймні сьгодні, переконливих відповідей, хоча вони досить часто стосуються базових питань циганського минулого і сьгодення.

Мандрівники, кочівники?

З кінця XVIII ст., коли вперше зауважили подібність мови європейських циганів до індо-арійських мов і на цій основі висунули гіпотезу, що їх прабатьківщиною є Індія, особливого значення набрала одна з найбільш очевидних асоціацій, віками пов'язаних з циганами: мандрівне життя, проживання в куренях або інших, легких для перенесення садибах, використання як засобу транспорту возів чи просто в'ючних тварин. В результаті визначення «цигани» почали використовувати стосовно різноманітних груп, які вели мандрівний спосіб життя. Переглядаючи сучасну антропологічну літературу на тему Індії, легко переконатися, що багато кочових спільнот, розкиданих мало не по цілому субконтиненту — незалежно від їх антропологічних рис, мови, професійної спеціалізації, районів перебування — дослідники (передовсім британські) класифікують як циганів. Охоплені спільною назвою Gypsies, їх описували і описують в урядових рапортах і наукових розвідках як «індійські цигани». Хіба що єдиним відхиленням від цього правила були номадні пастуші групи, які стало зв'язані з годуванням тварин і визна-

¹ Теорія про походження з Індії для багатьох дуже недавня і здебільшого вона надирає фольклорні колективи, які приймають певні елементи індуського вбрання чи хореографічні манери, запозичені у виконавців тамтешніх танців.

ченими районами випасання, найчастіше в степово-пустельних або гірських частинах північно-західної Індії. Інакше кажучи, індійських кочовиків поділено на дві категорії: пастухів і циганів, до яких відносять мало не всі непастуші групи [2, s. 100].

Вживання слова «цигани» (*Gypsies*) як побутуючого еквіваленту терміна «кочівники» призвело до того, що сучасні дослідники (не тільки ті, які займаються циганами) часом мають багато клопотів, намагаючись зрозуміти про яку групу чи спільноту насправді йдеться. Ця нечіткість стосується передовсім Індії, але не обмежується тією країною чи, навіть, сусіднім Пакистаном, куди дійсно вели міграційні шляхи предків європейських циганів. «Циганами» називали напівномадні групи мисливців з Цейлону (Шрі Ланка), які послуговувалися мовою, що належала до дравідійської мовної сім'ї, та різноманітні групи з Центральної Азії, Кавказу і Аравійського півострова, переважно з огляду на ту саму, що й у випадку Індії, характерну рису: мандрювання. Навіть невеликі групи напівкочових рибалок, жителів побережжя Борнео, Суматри, Целебесу і кількох інших островів південно-східної Азії, в англійській літературі (а за нею і в інших) називають «Морськими циганами» (*Sea Gypsies*).

Так само в Європі слово «цигани» (його відповідники в різних мовах) часом відносять до різноманітних груп, які ведуть мандрівне життя, хоча вони відрізняються між собою походженням, антропологічними рисами, мовою. Здебільшого це відносно невеликі спільноти нащадків циркачів або селян, які втратили землю і змушені були мандрувати (так принаймні сучасна література описує їх генезу), що проживають у Великій Британії, Скандинавії та німецькомовних країнах. В найновішій літературі цих мандрівників вже виразно відрізняють від циганів; їх називають просто подорожуючими (*Travellers, Reisende* тощо), але постійно говориться про необхідність чіткого розмежування двох різних означень терміна *Gypsy* — спільнот мандрівників чи зайнятих торгівлею номадів, незалежно від їх походження і мови, та груп, мова яких є одним з діалектів *romani* [24].

Екзодус

Чому пращури «правдивих» циганів залишили північно-західну Індію (бо здається найбільш прав-

доподібним, що звідти походять) і коли це сталося? Досі щодо цього немає чіткості. Час, який провели в Азії перед появою в Європі, — це час циганської «праісторії», цілковито покритий мороком. Автори, що торкаються цієї проблеми і пробують описати час між виходом з Індії та появою в Європі, намагаються скласти якусь, до певної міри, вірогідну цілість з різноманітних шматків інформації, зафіксованих літописцями оповідей і малочисельних візантійських документів. Переважає думка, що набіги арабів на Індійський півострів (започатковані у другому десятилітті VII ст.) і взяття в полон значної кількості невольників, про що згадують різні літописні записи, мають безпосередній зв'язок з появою циганів у Європі. Але якщо це араби були винуватцями, то чому в циганській мові немає арабізмів, проте дуже сильні впливи грецької мови (мандрували через землі, які лежали в межах Візантійської Імперії, але чи це достатнє пояснення?) і — що ще більш дивне — вірменської?

Також не є зовсім певним, коли цигани з'явилися у Європі. У багатьох публікаціях повторюється думка, що перші сліди їх побуту на цьому континенті походять з XI ст.² Проте досить правдоподібно, що ці міркування виникають виключно з «безтурботного ставлення до джерел». Помилка полягає в тому, що для автора чи авторів цієї тези — трудно сьогодні з'ясувати, хто перший її сформулював — її основою був переклад з XIII ст. літопису, старшого на два століття, який знаходиться у монастирі Івірон на горі Афон. Пізній латинський переклад, на додаток зроблений, напевно, на основі грецького перекладу, то не те саме, що грузинський оригінал. На це питання звернули увагу відносно недавно [25, s. 44—45], хоча до оригіналу й надалі ніхто не дістався. Вже сам поглиблений аналіз змісту запису в латинській версії того грузинського літопису породжує поважні сумніви, чи він стосується циганів. Отже питання про час їх появи в Європі залишається відкритим.

Оскільки про їх попередню історію знаємо цілком небагато, а інформація, яку можна пов'язати з людьми, знаними сьогодні під цією назвою, появляється лише в Європі, основним питанням є: коли колишні вихідці з Індії стали циганами? Чи могло це настати

² Див., наприклад, [39]. Більшість авторів, які піднімають ці питання, спираються на літературу, а не на дослідження джерел.

відносно пізно, вже на території Візантійської Імперії? На користь такої тези аргументи є. Про формування на цьому просторі спільноти, яка використовувала в контактах із зовнішнім світом одну власну назву, свідчить те, що її члени від початку мандрівок Європою носили назву, яка в різних мовах звучала дуже подібно до польської назви цигани: гр. Τσιγγάνοι (*Tsinganoi*), тур. *Çingeneler*, рум. *Țigani*, угор. *Cigányok*, чes. *Cikáni*, нім. *Zigeuner*, фран. *Tsiganes*, італ. *Zingari*, порт. *Ciganos*³. Виглядає, що всі ці слова мають зв'язок з гр. ατσίγγανοι (*atsinganoi*) або αθήγγανοι (*athinganoi*), хоча значення і означуваний предмет гаданих вихідних термінів породжують численні контрверсії, наприклад, однорідна термінологія вказує принаймні на одне: що групи, які напливали з району Балкан до центральної та західної Європи, мусили послуговуватися тією самою самоназвою, з якої виводилися — принаймні частково, напевно, незалежні одне від другого — вищезгадані визначення. Тому, хоча предки циганів не почали мандрівку з Індії як одна спільнота, вони самі вже в період, що випереджав європейські мандри, мусили становити якогось виду спільноту, яка проявлялася (між іншим?) в ужитку цього етноніму (первісно з усією певністю будучи екзоетнонімом), без огляду на те, як він звучав «в оригіналі» і які були джерела його словотвору. Іншими словами, виглядає так, що назву «цигани», яку сьогодні відкидають, поширили самі цигани.

Експансія

Що призвело до того, що на початку XV ст. численні (як дуже — то окреме питання) циганські групи почали залишати землі Візантії та район Балкан і переміщувалися в глибину Європи? То наступне питання, яке не знайшло задовільного пояснення. Європа в той час не гарантувала спокійного і щасливого життя. Локальні конфлікти були частим явищем, йшли війни у понадлокальному вимірі, які інколи охоплювали значні території, траплялися роки неврожаю і голоду, а вбогість не була лише долею селянської верстви. Перші мігруючі групи

³ Перед тим, як слово «цигани» стало загальноживаним етнонімом, появилися також інші. Найбільше з них асоціюються з Єгиптом; від переконання про єгипетський родовід походить найпопулярніше до сьогодні визначення — англійське *Gypsies*.

могли цього не знати, але чи цього досить, щоб рушати в невідоме?

Ніщо не вказує на те, щоб спонукою було перенаселення. Насправді не знаємо, яку чисельну спільноту становили в той час цигани, хоча в південно-східній Європі, напевно, не було такого приросту населення, який міг бути причиною міграції. А при цьому, як можемо судити зі збережених документів, існування і економічні основи їх побуту були тісно зв'язані з не-циганами. Засобами їх життя були торгівля, ремесло, заняття цирковим мистецтвом, діяльність, так би мовити, в сфері послуг, в тому числі ворожбитська.

Інша можливість — це турецька загроза: багаторазові наїзди на Добруджу, Волощину, Трансильванію і Сербію в останнє двадцятиліття XIV ст., а потім посилення експансії з початку XV ст. В 1408 р. турки завоювали Албанію, наступну — Чорногорію, в 1415 набігли на Волощину, змушуючи господаря платити данину, на наступний рік вторглися до Угорщини, спустошуючи край. В 1422 р. взяли в облогу Константинополь — міста, щоправда, не здобули, хоча, властиво, воно було останнім міцним пунктом опору колись могутньої Візантії. Хронологічний збіг цих подій з міграцією циганів у напрямку Угорщини і далі до центральної Європи є очевидний, але чи цього достатньо, щоб встановити між ними причинно-наслідковий зв'язок? Насправді група, яка на початку 1425 р. дісталася Арагону, представляла себе як біженців з Малого Єгипту, яких «невірні» змусили до втечі, а мотив турка-гнобителя появився в циганських повістях дещо пізніше, коли експоновано скоріше покутні мотиви мандрівки-паломництва [42, s. 215—216]. Але це виглядає більше на вигідну легенду, ніж опис реальності. Подібно до оповідей групи, що прибула до Парижу в 1427 р., яка, окрім «сарацинів», звинувачувала в агресії проти себе тим разом за відступництво від християнства, також «цесаря Німеччини, короля Польщі та інших панів» [36, s. 324—325]. Отож, чи дійсно турки стали основним імпульсом, що урухомив мандрівку циганських груп? Сумнівів багато. Вони пов'язані передовсім з тим, що дуже багато циганів залишилося на землях Османської імперії, яка збільшувала свою територію, а їх ситуація — як відомо з документів, щоправда, зазвичай пізніших — була там краща, ніж в країнах Центральної та Західної Європи (див., напр., [3]).

Також важко встановити, коли цей рух почався. Напевно, не було то явищем одноразовим, скоріше «розтягнена» в часі міграційна тенденція, яка мала змінну динаміку і яка, можливо, вже на зламі XIV і XV ст. привела невеликі (напевно) циганські групи до тогочасної Речі Посполитої. Виглядає, що найдавнішим їх слідом є запис з 1401 р. в міських книгах Казімежа (сьогодні дільниця Кракова), який інформує, що такий собі Матяш Циган заплатив належний податок. На початку XV ст. визначення «Циган» біля імені появляється багаторазово в документах з півдня Речі Посполитої. Акти XIV ст. з міст південно-східної Європи свідчать, що окрім мандрівних громад були також зібрання осілих циганів в містах. Здається правдоподібним, що записи з Казімежа і децю пізніші зі Львова стосуються тих осіб, які за походженням були циганами [26].

Виразне посилення міграції з південно-східної Європи наступило в трьох перших декадах XV ст., тобто коли присутність циганів уже засвідчена від Угорщини, Чехії та Польщі до Іспанії. Навіть якщо спочатку це було пов'язано з турецькою загрозою, то що спричинило наявність такого великого обшару? Чому загалом невеликі групи не боялися пускатися в щораз дальші, абсолютно невідомі для них райони, з часом також до Скандинавії та на Британські острови, куди, до того ж, не могли дістатися землею, а сідаючи на кораблі, ризикували, що повернення може не бути легким?

У Європі цигани найчастіше видавали себе за вихідців з Єгипту, а свої мандрівки представляли як покутні паломництва — часом то мала бути покута за відмову надати притулок Святій Родині. Інтригує, звідки так добре були обізнані з біблійними оповідями і знали як їх використати. Адже вони не були освіченими людьми; їх знання виникали передовсім з практики, з того, що приносили наступні дні і що можна було спостерігати під час дороги та побуту в чергових містах чи країнах. Щоправда, декотрих провідників мандруючих громад в той час приймали гостинно особи шляхетного походження і високої гідності (з німецьких, іспанських, польських документів знаємо про такі ситуації), проте більшість з них мала контакти лише з простими людьми. Отож, як це пояснити? Іншим загадковим питанням є досить загальне використання провідних листів, навіть залізних, особливо папських чи королів-

ських (наприклад, в 1540 р. якась група показувала в Іспанії неактуальний лист Зигмунта Старого; [42, s. 221]. Залишімо питання правдивості документів, але як дійшло до створення такої стратегії та використання її групами, які були далекі між собою в просторі і часі?

Коли в 20-х рр. XV ст. цигани появилися на Апеннінському півострові, їх прибуття занотовано в міських актах. Літописець Форлі записав, що прибулі говорили, що походять з Індії [46, s. 34]. З Індії, а не з Єгипту. Чи то можливо, щоб так довго, протягом кількох віків, у простих неосвічених кочовиків збереглася пам'ять про їх прабатьківщину і то не про якусь локальну, а власне про Індію? Кожний етнолог визнає таку можливість мало правдоподібною. Отже, напевно десь по дорозі — скоріше в портових заїздах чи купецьких крамницях, ніж під час розмови зі вченими — почули про далеку, багату країну, і вирішили додати собі пишноти. Але чому згадали про Індію, а не про Єгипет, що більше би підходило до тодішнього способу мислення?

На Іберійський півострів цигани примандрували в 30-х рр. XV ст. Прибули — як вважають сьогоднішні дослідники — зі сторони Франції, за припущенням, з півдня Європи; на це вказують як історичні перекази, так і сліди мовних запозичень. Проте напрошується одне питання: чи не могли вони туди дістатися раніше через Північну Африку? На цій території з половини VII ст. панували араби, які в 711 р. почали завойовувати Іберійський півострів і за кілька років зайняли його повністю. З цього часу і аж до XV ст. в їх руках знаходилися території від півострову до Близького Сходу та ще далі на схід; єдина Візантія їм ще підкорилася. Якщо припустити, що араби спричинили появу предків сьогоднішніх циганів поза Індією, спочатку на Близькому Сході, а потім в Європі, то чи не є можливим, що вони перемістилися разом з арабами також і на африканський континент, а звідти за Гібралтарську протоку?

Ще до 70-х рр. XX ст. в різних дослідженнях говорилося про дві дороги міграції циганів на Іберійський півострів: більш рання — північним побережжям Африки, і пізніша — півднем Європи (напр., [8, карта на с. 48]). Лише новіші праці, які покликаються, між іншим, на думку деяких мовознавців, відкидають той арабо-африканський варіант; аргументом є брак впливів арабської мови на діалекти європей-

ських циганів, в тому числі іспанських. Це могло би вплинути на остаточне вирішення справи, тільки виникає проблема, з якою не дамо собі ради. Наїзди арабів, взяття в полон багатьох тисяч (як виникає з джерел) невільників і перегін їх до країн Близького Сходу — то можливе пояснення появи циганів, так само і в Європі. Мовний аналіз, який не підтверджує вплив арабської мови на циганську, здається виключає цю гіпотезу. На цій основі частина лінгвістів робить висновок, що міграція з Індії мусила настати швидше, перед VII століттям. Проте в історичних джерелах немає про це яких-небудь відомостей. Суперечка про час виходу з Індії циганських предків триває, зрештою, серед самих мовознавців, в той час як аналіз процесу еволюції новоіндійських мов (до яких належить *romani*, тобто циганська) схиляє до прийняття власне пізнішої дати ексодусу [30, s. 115].

Африка

Як ми вже згадували, мандруючи континентом, європейські циганські номади дійшли до його західних країв в XV ст.: до Іспанії в третій декаді цього століття, до Португалії, напевно, в другій половині. З двох цих країв відносно швидко вирушили за моря і океани, не обов'язково з власної волі. Спочатку до Америки, «складаючи товариство» Христофору Колумбу (до цього розділу циганського «відкривання» світу повернемося пізніше), дещо пізніше до Африки, де опинилися за допомогою португальців, які від XVI ст. почали туди їх депортувати за різноманітні злочини, подібно як і інших засуджених, але й також за дотримання інших звичаїв.

Чи тодішні засланці були першими циганами в Африці? На це запитання трудно однозначно відповісти. На думку деяких мовознавців, після виходу з індійської прабатьківщини дороги окремих груп розійшлися. До Європи попрямувала більшість мандрівників (але це тільки припущення, яке виникає з кількості циганів, що живуть тут зараз), інші, натомість, перемістилися через Сирію до Аравійського півострова, Єгипту і північного африканського побережжя. Слідами цієї міграції мають бути **деякі групи сирійських, іракських і африканських кочовиків** [20, с. 5], тільки дуже мало про них відомо, щоб переконливо сказати, що це цигани.

Інформація про африканських циганів появляється також в різноманітних публікаціях, особли-

во з міжвоєнного часу (не завжди це праці наукові), проте не знаємо чи дійсно йдеться про якусь давню еміграційну хвилю, як вважав Клеберт [8, s. 259], дошукуючись їх в Єгипті, Ефіопії, Судані і південній Африці, чи, може, про недавніх прибульців з Європи. Або — що є найбільш правдоподібним — про кочовиків, які, з огляду на спосіб життя і певні елементи зовнішнього вигляду, асоціювалися з циганами.

Фрідріх Ратцел, один з антропологічних авторитетів XIX ст., інформував у своїй праці *Völkerkunde* (1885—1888) про циганів, званих Раджаре, яких можна зустріти у Сахарі і які розмовляли арабською мовою та займалися дрібними ковальськими працями (напр., направляли казани)⁴. З цього самого часу походить інформація, подана Р.Ф. Фелкіном, автором нотатки у *Journal of the Gypsy Lore Society*, який зустрів циганів у дельті Нілу — не дуже чисельних, які виробляли казани і сковороди, торгували кінями — а потім в Дарфурі бачив дві групи з кількох десятків осіб, а також два циганських села і малий караван, що мандрував на південь. Мандрівники вразно відрізнялися від місцевих людей і від арабів, були яснішими. Мужчин цінували за знання про коней, віслуків, верблюдів, мулів; вважали, що вони знають, як лікувати коней. Автор припускав, що до Єгипту вони прибули з Західної Африки [12].

Ще повніший опис з половини XX ст. знаходимо в книжці британського мандрівника Лоренса Г. Гріна. Автор описує вечір, який він провів серед циганів на Нілі в плаваючому домі, який називають *кабара*. Одна з циганок виконала танець живота в ритмі східної мелодії. Єгипетських циганів — стверджує Грін — можна розпізнати з першого погляду. Жінки носять нашійники з червоних намистин або золотих монет і мідні кільчики; часто також татуюються. На каїрському верблюжому базарі багато покупців у червоних фесках — це цигани. З верблюдами роблять *tt same*, що й з кінями: відновлюють їм зуби; можуть зробити так, щоб тварина не кульгала в той час, коли її виставляють на продаж. Вони живуть в наметах, їздять від ярмарку до ярмарку і займаються дрібною торгівлею. В цілому Єгипті зустрічаємо кущі з повішаними на них непомітними, вкритими рисунками предметами, які свідчать про

⁴ Тут послуговуємося російським виданням праці: [32, s. 507].

те, що тут проходив циганський табір. Події в житті табору, кожна варта уваги дрібничка щодо околиці можуть бути описані за допомогою палок і камінців, залишених на роздоріжжях і місцях таборування [17, с. 76—81]⁵.

Чи дійсно Грін говорить про циганів? Основні зовнішні подібності схиляють до такої думки. Не відомо звідки знав про ворожбитські таланти і знаки, які залишали іншим мандрівним групам. Подібний спосіб передачі відомостей знають у Європі, в тому числі і в Польщі. Тут усе це мало практичне значення: помагало родичам чи іншим членам групи вибрати дорогу, віднайти інший табір, який проходив раніше, надавало інформацію, яка давала змогу уникнути загроз або вказувала на можливості заробітку. Чи в Африці мандрувало так багато циганських таборів — можна засумніватися. Отже, це, скоріше, якісь уривки знань про європейських циганів, оперті на проведені в Африці спостереження й асоціації з уже баченими і знаними з Європи або з літератури картинами, які стали підставою для висновків і представлення тих людей як африканських циганів.

Парадоксально: найпевнішою інформацією про циганів в Африці є згадувані найдавніші донесення, які пов'язані з внутрішньою політикою Португалії, і започатковані в 1526 р. спроби позбутися їх з країни або схилити до зміни стилю життя. Вже з 1538 р. до тих, хто чинив опір, можна застосовувати заслання до різних африканських колоній — до Анголи, на Острови Зеленого Мису, Острів св. Томаса і Острів Княжий [9, с. 230—231]. З 1589 р. походить відомість про втечу однієї з трьох циганок, засуджених на три роки заслання в Анголу за крадіжку віслюків. Якщо ці жінки дісталися місця призначення, на що нема підтвердження, то взагалі могли бути першими циганками, які прибули туди з Європи [22, с. 64]. Більше згадок про циганських засланців походить з XVII, а особливо XVIII ст., коли в Анголі — куди їх привозили також з Бразилії — їх кількість була значною, оскільки часто прибували туди цілі родини [29, с. 120]. На місці після відбуття кари вони вели в міру нормальне життя. З документу з 1731 р. довідуємося, що декотрі займалися торгівлею невільниками; в той же час наказували місцевій владі, щоб не дозволяли циганам волочитися в

глибині країни. Але що цікаво, в половині того століття губернатор Анголи двічі звертався до метрополії з пропозицією прислати циганів як поселенців разом із дружинами, аргументуючи, що мали найбільше кваліфікації, щоб стати кавалеристами, а при цьому витримували місцевий клімат краще за інших і «не помічено, щоб поводитися погано», на противагу білим португальцям, серед яких було багато злодіїв, людей без честі, непослушних і лінивих [22, с. 67—68]. Підкреслюємо: міркування не стосуються злочинців, засуджених на заслання. Це надзвичайно інтригуюче питання: «цивілізування» африканських колоніальних володінь за посередництвом циганів, які відрізнялися від португальців чесністю і гідною поведінкою. Скупі наші знання про циганів в Африці⁶. Але навіть наведені тут відомості проважують на запитання, на які не знаємо відповідей. Що сталося з депортованими? Чи вдалося їм повернутися до Європи, чи перемішалися з місцевим населенням чи, скоріше, як це було в американських колоніях — з іншими прибульцями з метрополії?

Напевно, цигани відвідували африканський континент і в недавні часи. Так, у Львівському історичному архіві зберігається написаний польською мовою лист зі штемпелем від 4 серпня 1937 р., який був висланий з Йоганнесбурга правлячому греко-католицькому митрополиту у Львові: «Через те, що не маю адреси недавно коронованого Вашою Еміненцією короля циганів Януша Квека, дозволяю собі долучити адресований йому лист з великим проханням про ласкаве відправлення його на відповідну адресу, яку Ваша Еміненція неодмінно знає. Заздалегідь вельми вдячний Вашій Еміненції, залишаючись з великою повагою, Лео Джон»⁷.

Згідно з львівськими актами лист був пересланий до Варшави, звідтам — до митрополітової православної церкви у Празі; можна припустити, що разом з долученим листом для Януша Квека, — Леон Джон не знав, що це власне намісник празької церкви здійснив акт коронації. Цей документ провокує поста-

⁵ Назва оригіналу: *Old Africa's Last Secrets*, London 1961.

⁶ Не змогли дістати статтю Carlosa Couto, *Presença cigana na colonização de Angola*, *Boletim do Instituto de Investigação Científica de Angola* (Luanda: Instituto de Investigação Científica Angola), 1971, vol. 8 (2), s. 137—144; передрук в: *Studia* (Lisboa: Centro de Estudos Históricos Ultramarinos), 1973, n. 36, s. 107—116.

⁷ ЦДІА у Львові, — Ф. 408. — Оп. 1. — Справа 619.

вити, принаймні, кілька запитань, починаючи від основного: як Лео Джон довідався в Південній Африці про коронацію Квека? Яким чином зв'язувалися циганські групи — за посередництвом почти чи кур'єра? Зі спогадів Йорса (1973) знаємо, що в Європі часто користувалися телефоном, але мусили знати, де і коли застануть особи, з якими хотіли контактувати. В цьому випадку то скоріше було неможливим. А, зрештою: ким був автор листа, при цьому володіючи польською мовою (хіба що хтось допоміг йому писати польською), і як потрапив на південний край Африки? Що його туди загнало? Був сам чи з родиною, а може з більшою групою земляків? І яка була його подальша доля — залишився в Африці чи перемістився до іншої країни?

Азія

Ще більше сумнівів породжують донесення про **азійських циганів**, напр.: «На Цейлоні живе кілька сотень родин циганів. То вихідці з Південної Індії та розмовляють мовою телугу. Проживають в куренях, покритих пальмовим листям, їх табори залишаються на одному місці кілька днів, а потім вони мандрують далі» [28, s. 878]. І про той самий острів: «Показ кобр і дресированих мавп є основним джерелом утримання циганів, жінки займаються ворожінням. Окрім того, цигани продають амулети, полюють і рибалять» [21, с. 140]. Неможливо зорієнтуватися, чи подана інформація дійсно стосується циганів. Спосіб життя, пов'язаний зі зміною місця побуту, ворожіння, показування дресированих мавп — цих фактів не вистарчає, щоб визнати, що йдеться власне про них, а не якусь іншу кочову групу. Також різноманітні кочові групи, які живуть на Близькому Сході, називають циганами. Механізм асоціацій є подібний, як впливає з праць, що стосуються Іраку, Ірану, Сирії [18, с. 19; 45, с. 113—114]. З іншого боку, є вірогідні свідчення циганських мандрівок по цьому величезному континенту, обшир яких і розмах викликають здивування. З якою метою пускалися в часом дуже відлеглі і мало гостинні околиці?

Сьогодні знаємо, що хоча на польських землях поодинокі цигани появились вже на початку XV ст., відомості про мандруючі групи походять лишень з першої половини XVI ст. Найдавніше, в 1533 р., їх присутність зафіксована на полоцькій землі. Через польські землі частина прибульців мандрувала далі

на схід. Німецькі мовні варваризми у мові російських циганів та хронологічно пізніші польські вказують на шлях мандрівки.

Європейська частина Росії не стала межею мандрівок. В 1721 р. шотландський дипломат, лікар і мандрівник Джон Белл занотував присутність циганів в Тобольську, в західному Сибіру. Вони мандрували цілими родинами разом з дітьми, а багажі перевозили на конях. Прибули з Польщі, а йшли до ... Китаю. Російська влада не дала дозволу на продовження подорожі з огляду на відсутність паспортів, і група мусила завернути⁸. Це перша інформація, яку знаємо про присутність циганів у Сибіру, хоча вони могли появлятися там і давніше. Впливає запитання: що їх спонукало до мандрівки? Чи дійсно йшли до Китаю, а якщо так, то навіщо? Чи уявляли собі труднощі подорожі? Сибір в той час не був територією, сприятливою для мандрів, а також не приваблювала небагатьма містами. Тобольськ, який розташований над Іртишем, притокою Обі, знаходився на схід від Москви на відстані близько 2500 км; у часи Белла там жили головно чуваші, мережа шляхів не була добре розвинутою, а мандрівка, напевно, не була завжди безпечною. Отже, чому вирушали в дорогу?

Тисяча кілометрів далі на схід лежить місто Томськ над річкою Об. В одному з довоколишніх сіл народився автор виданої в 1978 р. польською мовою книжки *Z plemienia Cedru*⁹.

⁸ «During our stay in TOBOLSKY [sic], I was informed, that a large troop of gipsies had been lately at that place, to the number of sixty and upwards, consisting of men, women, and children. The RUSSIANS call these vagabonds tzigany. Their forry baggage was carried on horses and asses. The arrival of so many strangers being reported to Mr. PETROFF SOLOVOY, the vice governor; he sent for some of the chief of gang, and demanded whither they were going? they answered him, to CHINA; upon which he told them, he could not permit them to proceed any farther eastward, as they had no passport; and ordered them to return to the place whence they came. It seems these people had reamed, in small parties, during the summer season, cross the vast countries between POLAND and this place; subsisting themselves on what they could find, and on felling trinkets, and telling fortunes to the country people. But TOBOLSKY, being the place of rendezvous, was the end of their long journey eastwards; and they, with no small regret, were obliged to turn their faces to the west again», [5, p. 157—158].

⁹ Назва оригіналу: *Iz plemieni Kiedra*, бмв. Вид. «Sovremennik» 1974.

Олександр Шелудяков, як подає біографічна довідка, провів дитинство серед евенків і хантів, які мешкали в тих околицях ще перед появою росіян. В книжці знаходимо оповідання про місцевого художника і намальовану ним картину, на якій зображено на березі річки перекинені догори дном човни, сітки, які сушаться, і вогнища, біля яких сидять евенки і цигани, що палять люльки. Художник розповідав авторові, що в Сибіру «неодноразово зустрічався у своїх подорожах з циганами, які плавали на суднах під вітрилами». Він також згадував оповідання старого цигана про часи до Жовтневої революції: «Навесні ми кочували по лісових пущах слідом за агентами, які скуповували хутра. [...] За гондлярями йшла і наша братва, і коли циганки шаманили евенкам, ворожили добре життя, вдалі лови, тамті раз по раз кидали до мішків то шкірку горностая, то вовчка. У лісі цигани переносилися на ловища над річковою бистриною для заробітку» [43, с. 213—219].

Важко сказати, наскільки автор послуговувався почутими оповіданнями чи просто видумав ці сцени. Аналізуючи зміст книжки, складається враження, що все це не могло бути плодом уяви. Отже, якщо прийняти, що тут відображені реальні ситуації, то знову потрібно поставити запитання: звідки там взялися цигани і навіщо помандрували так далеко вглиб Сибіру?

На схід від Камчатки на Беринговому морі близько 250 км від берега півострова знаходиться архіпелаг Командорських островів. Біля 1825 р. на незаселених островах Російсько-Американська Компанія оселила алеутів з метою хуτροвої експлуатації цих територій. «Пізніше тут поселили також алеутів з островів Андріановських і Прибилова, ескімосів з острова Кодяк, і інших — росіян, комі-зирян, циганів» [27, s. 987]. У цитованій праці не подано, як належить розуміти визначення «пізніше» — чи було то ще перед більшовицькою революцією, чи вже за радянських часів. Не знаємо також, який був характер того поселення — карне заслання чи добровільна еміграція. Але незалежно від цього знову постає запитання: звідки прибули ті цигани, якими шляхами мандрували і навіщо вибралися до такого відлеглому району світу, аж на Далекий Схід? Що їх спонукало до поселення на островах, якщо це була добровільна міграція?

Під час досліджень, які проводилися на початку 70-х рр. XX ст. в Монголії, один зі столичних з

Улан-Батора співпрацівників польської експедиції стверджував, що недовго після закінчення II Світової війни, правдоподібно під кінець 40-х років, північною частиною країни перемандрувала з Росії на схід група циганів. Здається, це занотувала преса, але інформації не вдалося підтвердити. Про присутність циганів в Китаї повідомляв Clébert [8, с. 259], хоча це не були відомості певні, подібне можна знайти також в інших напрацюваннях. На жаль, бракує докладніших відомостей на цю тему, хоча якраз у випадку мандрівної групи через Монголію можна припустити, що не йшлося про якихось тубільних кочовиків, лише про циганів, які виразно відрізнялися від місцевого населення, між іншим, антропологічно. Таким чином, ці були би значно ближчі до Китаю, ніж затримана група в Тобольську в 20-х рр. XVIII ст. Що їх туди погнало, з якою метою подалися в мандрівку до країни із зовсім іншою культурою та трудною щодо подолання мовного бар'єру?

Америка

Поява циганів в Америці мала цілком інший характер, хоча дуже нагадувала становлення циганської діаспори з Португалії на африканських землях, що було результатом політики європейських держав, які колонізували Новий Світ. Португалія від початку XVI ст. володіла величезним обширом на південно-американському континенті і використовувала його так само, як і колонії в Африці. Подібно — як місця депортацій, які водночас були покаранням і формою заселення — пізніше трактували заморські території Англія, Франція та інші держави. Лише з XIX ст. можна говорити про міграції циганів до Америки з власної волі разом з тисячами інших людей з різних країн, які шукали там кращого життя.

Проте історія відкриття Нового Світу циганами починається в Іспанії, яка не відрізнялася загалом від решти західної Європи, якщо йдеться про зміну відношення до «паломників єгиптян», але здійснювала цілком іншу колонізаційну політику, ніж Португалія чи пізніше Англія. Зрештою, перші цигани з Іспанії дісталися Антильських островів вже в 1498 р. чисто випадково, рятуючи власну шкуру, тобто скоріше, ніж були запроваджені проти них обмеження. Це були двоє мужчин і дві жінки, вказані у списку пасажирів одного з кораблів, які входили до складу третього походу Христофора Колумба: Антон, Ма-

цяс, Каталіна і Марія (всі «з Єгипту») знаходилися в групі десяти осіб, зазначених як *homicianos* [14, s. 5, 102]. Вони не були засланнями, як часом вважають. Назву *homiciano* використовували до винної за кримінальні злочини людини, яка відкуповувалася від покарання, відбуваючи найчастіше певний час і власним коштом військову службу, наприклад, в якомусь прикордонному замку. Взамін отримував прощення, а обвинувачення проти нього анулювалися спеціальним документом, який йому надавався [40, р. 589; 41, р. 327]. Таку процедуру, яка мала на Іберійському півострові давню традицію, використовували під час першого походу Колумба, щоб не мати клопотів із комплектуванням екіпажу. Третій похід, метою якого було доставити на Іспаньолу (тепер Гаїті) велику кількість поселенців, народжувався ще в більших муках. З порятунком поспішили іспанські монархи Ізабелла і Фердинанд, оголосивши 22 червня 1497 р. два декрети. Один наказував судам за сланням на Іспаньолу замінювати попередню кару за слання на якийсь острів або працю в копальнях дорогоцінних металів, а також часове чи безтермінове вигнання. Другий документ був актом ласки для всіх, хто до дня його оголошення скоїв будь-який злочин, головно вбивства чи нанесення тілесних ран; формою сатисфакції був добровільний виїзд на Іспаньолу і служба власним коштом під керівництвом Колумба протягом певного періоду. Ті, вчинки яких заслужували на кару смерті, повинні були залишатися на острові два роки; хто мав отримати за свої вчинки менш суворо кару — один рік. Після цього терміну вони могли повернутися до країни і отримати цілковите прощення провин [13, t. I, пг 116, р. 425—426; пг 120, р. 428—430].

Четверо «єгиптян» скористалися з королівської індульгенції, і якщо щасливо дісталися мети (бо про їхню подальшу долю нічого не відомо), то були не тільки першими, але може єдиними або одними з небагатьох циганами, які поплили з Іспанії до Західної Індії [41, s. 332], поки іспанські монархи не відмовилися досить швидко від висилання туди злочинців (формально в 1505 р.) — не говоримо про «набір» *homizianos*, який оголошувався в виняткових ситуаціях — і замінили ці інцидентальні на загал заходи політикою прискіпливого контролю пасажирів, що мало вберегти Індію перед напливом «небажаних елементів». Окрім того, від жовтня 1499 р. обов'язковою

до виконання в Кастилії (а дещо пізніше також і в Арагоні) була заборона перебування на її території циганів, які не були зайняті працею, що визнавалася корисною, і не підпорядковувалися якомусь панові. Ті, хто не відповідав цим умови, повинні були протягом 60-ти днів залишити королівство під загрозою суворих кар і примусового виселення.

Не були то — що варто підкреслити, слідом за Марією Геленою Санчес Ортегою [36, s. 335], — антициганськими актами, аналогічними до тих, які дещо скоріше спричинили вигнання євреїв, а багато років пізніше морисків. Вони стосувалися виключно мандрівних циганів; решта, які зуміли таким чином пристосуватися до вимог закону, насолоджувалися свободою, а їх екзотичні звичаї охоче оглядали, наприклад, під час релігійних свят у Гренаді в 1531, Алмерії в 1589, Лорці в 1601, Ронді в 1615 [23, s. 91, ргзур. 2]. Для них дорога за океан, найправдоподібніше, не була закритою, єдине, що мусили, подібно до всіх інших, отримати від королівських урядників згоду на виїзд. Знаємо, наприклад, що в підкоренні Мексики брала участь циганка, дружина якогось Крістобала, який служив герольдом Гернана Кортеса [7, t. II, s. 30]. Є також інформація (хоч вони вимагають перевірки) про такого собі цигана коваля Йорга Леала, який в 1602 р. отримав дозвіл виїзду на Кубу. Подібні поодинокі сліди походять з XVIII ст. [16, s. 30], тільки ніщо не вказує, щоб «цивілізовані», а отже не мандруючі цигани появились в іспанських колоніях у більшій кількості. Думка, яка часом висловлюється, що у XVI ст. «існувало нелегальне, сталие проникнення зі старого континенту у напрямку Нового Світу, де циганські каравани могли без перешкод продовжувати мандрування» [44, s. 140], — це тільки видумка, яка виникала із незнання історичних реалій.

З кінця XV ст. цигани в Іспанії стали уособленням лиха бродяжництва, що добре показує черговий скерований проти них декрет з 1539 р., в якому зазначено, разом з «єгиптянами» країною волочитися «багато інших, рівно ж мешканців наших королівств, як і [людей] інших націй, які прийняли їх мову, звичаї і спосіб життя» [33, s. 5k]. В Західній Індії, до якої від самого початку заборонено вступ євреям і неофітам, маврам, людям, підозрюваним в ересі, і засудженим інквізицією, а також їх нащадкам, цигани не мали що шукати ані раніше, коли їх ще вва-

жали за паломників/чужоземців (хіба що були *homicianos* або злочинцями, засудженими на заслання), ані пізніше, коли намагалися позбутися тих серед них, які не підпорядковувалися акультураційним декретам. Можливо, недовіра до всіх «єгиптян» була, зрештою, більшою, ніж могло видаватися (особливо, що мандруючі групи не зупинили чергові заборони і драконівські кари), оскільки оголошеним 1 лютого 1570 р. декретом встановлено, що до Індії не може поплисти жоден (*sic!*) циган, ані його діти, ані слуги, а якщо би так сталося, то належало їх звідти негайно видалити [34, t. III, s. 313].

Ці рішення часом інтерпретували неправильно, припускаючи, що раніше такі подорожі були можливими, а навіть частими. Однак цьому нема доказів. Перший слід «нелегальних» циганів у іспанській Америці походить з 15 липня 1568 р. і пов'язаний з португальцями. До віце-короля Перу було скероване розпорядження, в якому монарх повідомляв, що відповідно до його інформації в тамтешніх провінціях перебувала велика кількість португальців і циганів, які дісталися туди без дозволу «через Португалію та інші території». Володар наказував віце-королеві відіслати їх першим кораблем до Іспанії [11, t. I, s. 451—452]¹⁰. Результатів цієї операції не знаємо, але через кільканадцять років історія повторилася. 11 лютого 1581 р. король скерував до іспанських властей у цілій Західній Індії подібне розпорядження. Цього разу джерелом неспокою було переконання, оперте на якесь донесення, що до Індії «дісталися і дістаються» цигани і волоцюги, які використовують їхнє вбрання, мову і живуть своїм «зіпсутим способом» серед індіанців і легко їх ошукують з огляду на вроджену легковірність тубільців. У зв'язку з цим наказували віце-королям, головам королівських аудієнцій, губернаторам і всім іншим урядникам, відповідальним за дотримання закону, щоб перевірили, чи на підлеглих їм територіях є «якісь цигани або [інші] ліниві волоцюги, які не мають заняття і ходять в їхньому вбранні, розмовляють їхньою мовою, займаються властивими їм ремеслами і практикують злі звичаї, крадіжки і брехню», а якщо таких знайдуть, то належить їх відіслати при першій можливості до Іспанії разом з дружинами, дітьми і слугами, а в

¹⁰ Португальцям заборонялось входити на територію іспанської Індії вже в 1564 році [11, t. I, s. 450—451].

майбутньому не дозволяти їм під жодним приводом перебувати в Індії та на прилеглих островах [34, s. 360]. Знаємо тільки одну відповідь в тій справі — заспокоюючу; на території сучасної Болівії не підтверджено присутності небажаних «гостей» [1, t. 18, s. 138—139].

В Іспанії лише у XVIII ст. появилися проекти щодо заслання злочинців в якийсь регіон Америки, в тому числі постійно мандруючих країною циганів, але — на відміну від Португалії чи Англії — не знайшли вони підтримки. «Іспанське вето на присутність циганів у Новому Світі» [16] втрачало свою силу поступово в XIX ст. разом з розпадом іспанської імперії.

Не виключено, що у поголосі з 1568 р. була якась правда, оскільки португальці, на противагу іспанцям, вважали свої заморські території як місця заслання вже з кінця XV ст., а в наступних століттях диспонували цілою мережею таких місць в Азії, Африці та Америці.

Цигани, які дісталися до Португалії найправдоподібніше в другій половині XV ст., опинилися у списку потенційних засланців кільканадцять років пізніше. З березня 1526 р. їм було заборонено перетинати кордони королівства, а ті, хто знаходився в країні, мусили покинути її під загрозою суворой кари. Заборона в'їзду і мандрування була повторена в 1538 р., проте тим разом вона охоплювала всіх, хто волочився «як цигани», незалежно від нації. Більш того, запроваджено розрізнення на чужих, яких після покарання потрібно було видалити за кордони королівства, і своїх, тобто підданих португальського короля, яким загрожувало заслання на два роки до Африки. У 1557 р. знову оголошено заборону в'їзду циганів на територію королівства (аж ніяк не останній), цього разу під загрозою засудження на галери. Цю тяжку кару охоче присуджували за різні злочини, але осуджені могли звільнитися від вироку. Завдяки створеним в таких ситуаціях документам відомо, що вже в той час висилали циганів до Америки. В 1562 р. якийсь Жоао Гіціано, що походив з «грецького королівства» і мав дружину та 14 дітей, а засуджений на галери за крадіжку віслюків, отримав як ласку заміну кари кілька років заслання до Бразилії. В 1574 р. інший циган Жоао де Торрес після затримання та засудження на п'ять років галер просив короля про надання йому можливості залишити країну або виїхати

до Бразилії назавжди разом з дружиною та дітьми. Король замінив кару на п'ять років заслання і дав згоду забрати сім'ю [9, s. 232; 22, s. 61]. Дивне бажання провести за океаном решту життя може свідчити про те, що прохач знав, хоча би приблизно, чого може сподіватися в Новому Світі. Для декого то була навіть спокуслива перспектива, адже під кінець XVI ст. в Бразилії жили цигани, які виїхали туди добровільно [10, s. 40].

Важко сказати, скільки циганів потрапило до Бразилії в XVI і XVII ст. Їх мусила бути значна кількість, якщо закони, що мали на меті позбутися їх з країни або, принаймні, змусити припинити мандрувати, переміщуватися групами, проживати близько один до одного, покинути зовсім відмінні мову, вбрання і стиль життя (включно із заняттям ворожбою, магією і жебрацтвом), постійно поновлювалися. Передбачали вони також заслання до Африки, однак чи не найбільше засланих приймали розлогі португальські території на південноамериканському континенті (в 1686 р. почали туди засилати скеровуваних раніше до Африки «синів і внуків португальців», які носили циганське вбрання і жили на їх взірць [9, s. 252]). Якщо хтось був засуджений, то після відбуття покарання отримував свободу; інші відразу влаштувалися так, як могли. В 1591 р. приблизно 50-літня циганка Бріана Фернандез, походженням з Лісабона, мешкала в місті Сальвадор і мала прилавок із мотлохом. В 1603 р. міська рада Сао Пауло дала дозвіл на працю циганці Франціску Родрігес як продавцеві [22, s. 72—73]. Значний приріст циганської популяції в Бразилії стався після 1718 р., коли прийняли рішення вилловлювати і засилати циганів куди тільки вдасться — від Індії через Африку до Бразилії¹¹. На цій останній території в той час мали з'явитися цілі циганські спільноти [10, s. 39].

На початку XVIII ст. в Мінас-Жерайс знайшли золото, і тоді видали заборону в'їзду чужинцям на цю територію, в тому числі і циганам. Заборона виявилася до того не результативною, що обмірковували про можливість вилловлювати циганів і відсилати до Ріо-де-Жанейро, а звідти до Анголи. Такий

самий розв'язок проблеми циганів, які не хотіли при звичаїтися до «нормального» життя (осісти, виконувати певну роботу, можливо займатися рільництвом), радив тоді ж владі Ресіфі король. Були й такі, які єдиний вихід бачили у відсланні їх назад до Португалії [22, s. 74—77, 83]. Однак уже в 60-х рр. XVIII ст. зауважили, що значна частина циганів, від яких не очікували більше, ніж «щоб жили як португальці, піддані Його Королівській Величності», схильна була пристосуватися до «порядного життя, тому що [в іншому випадку] всюди їх будуть схоплювати і ув'язнювати». Деякі з них доробилися значних маєтків, напевно переважно торгівлею невільниками, незважаючи на те, що вона була заборонена циганам з 1760 р. [9, s. 274].

Переселення до Америки не обов'язково означало втрату етнічної ідентичності чи хоч би її укривання. В 1761 р. під час святкувань в Ріо-де-Жанейро був показ «циганських танців», а в 1810 р. циганів запросили взяти участь в публічному святкуванні заручин донька князя регента з іспанським інфантом. Відповідно до дуже скромного підрахунку Донована [10, s. 43] в час перед отриманням незалежності (1822) в Бразилії жило від 4 до 7 тис. циганів. Найправдоподібніше це була перша і єдина в цей час така велика циганська спільнота у західній півкулі. В кінці XIX і в першій половині XX ст. прибули туди також інші циганські групи на хвилі гігантської еміграції з Європи і Азії.

До колоній циганів висилали також з кількох інших європейських країн: Англії, Франції, Нідерландів. На Британських островах, які в 1598 р. заморські території помістили у списку найвідповідніших місць заслання «гультаїв, волоцюг і невинних жебраків», в середині XVII ст. посилювалися акції, скеровані проти жінок легкої поведінки, кримінальних злочинців, волоцюг, а серед них циганів. Схоплених висилали за океан як робочу силу. Таким чином у 1655 р. вони з'явилися на плантаціях Барбадосу і Ямайки. В 1715 р. з Шотландії депортували групу циганів до Віргінії і, досить правдоподібно, що робили це вже раніше [6, s. 149—150]. В 1648 р. в шведському парламенті розглядали проект депортації «Татаре» до Нової Швеції — колонії в Північній Америці, над рікою Делаваре — однак, як видається, він не був втілений у життя [19, s. 83]. В 1686—1689 рр. з Франції вислали групу циганів до

¹¹ Індія як місце заслання була вказана в той час, здається, вперше; чи дійсно туди дісталися цигани — не відомо, оскільки бракує джерельного підтвердження [(Lopes da Costa, 1999, p. 60)]. Якби так сталося, це було б непланове повернення на прабатьківщину предків.

Північної Америки на основі рішення короля Людовіка XIV, який погодився пом'якшити кару тому, хто був засуджений на галери, за умови, що до кінця життя залишиться в Америці. Пізніше, в 1715 р., коли після смерті того короля на форумі Генеральних Станів розглядали питання про французьке колоніальне володіння за океаном, то постановили: для пришвидшення колонізації Луїзіани повантажити на кораблі і привезти до Америки волоцюг, жебраків і тих, які мали тяжкі покарання. Інколи судді ухвалювали вирок заслання замість тяжких робіт в тюрмі в країні; наприклад, в Каннах було засуджено групу циганів за напад на диліжанс на заслання на французькі острови в Америці. Також відомо, що в 1724 р. суд у Пуату присудив депортувати групу циганів на Мартиніку; до Луїзіани висилали жінок з паризьких притулків, серед них і циганок, яким пропонували переселитися до Америки як жінкам для поселенців. У 1788 р. французька влада розглядала проект створення заморської циганської колонії; велися навіть переговори з ватажками груп циганів, які кочували в лісах Лотарингії, і, так виглядає, що вони висловили готовність залишитись на службі у держави в заморських провінціях за умови не обмежувати там їхньої свободи. Урядники, які адміністрували колонії, запропонували циганам Гвіану, але в кінцевому результаті проект циганських колоній в Америці не був реалізований [8, s. 92, 108; 46, s. 55—57].

Багато країн практикували виселення циганів на заморські території, хоча тільки три з них — Португалія, Англія і Франція зробили з депортації істотний елемент суспільної політики. Ситуація змінилася в середині XVIII ст. Португальські джерела свідчать, що циганам у колоніях не завжди і не всюди було погано. Документ з 1760 р. зобов'язував дорослих циганів служити у війську або працювати за винагороду на громадських роботах, але забороняв їм носити зброю, торгувати кінями і невольниками. Тим часом ще в першій половині XIX ст. бразильські цигани робили те, що заборонено — мали репутацию добрих і практичних торговців невольниками і кінями [31, s. 19, 21].

Австралія

Не багато відомо про перших циганів у Австралії, хоча з певністю можна стверджувати, що й там вони появились не добровільно. Колонізувати цей конти-

нент розпочали засуджені. У першому, висланому з Британських островів транспорті, який приплив у 1788 р., принаймні, одну людину вважали за цигана. Перший транспорт до Тасманії вислали у 1803 р., а серед депортованих знаходився дехто Роберт Купер — засуджений циган на сім років за злодійство, який після відбуття кари отримав 12 га землі та зайнявся годівлею худоби [38, s. 117]. Депортації тривали до 1868 р. і, за деякими оцінками, охопили 162 тис. осіб, в тому числі 24 тис. жінок. До того потрібно додати неznану кількість осіб, які добровільно подалися за засудженими, оскільки британське право давало можливість з'єднання подружжя, а в той час переїзд іншого його члена до Австралії оплачувала держава. Як багато циганів було серед депортованих — невідомо, тому що в судових документах не передбачено рубрики про етнічну приналежність і така інформація з'являється скоріше випадково.

Клопіткі дослідження, між іншим тогочасної місцевої преси, дають змогу встановити персональні дані лише частини з них [38, s. 114—127]. Водночас вони показують, що депортація і перебування серед багатьох інших осіб, також депортованих за кримінальні злочини, які не були циганами, зазвичай призводило до втрати етнічної ідентичності [38, s. 129]. Напевно, то виглядало інакше пізніше, коли циганські групи добровільно мігрували до Австралії.

Велика еміграція

Парадокс, що вже в часи, коли невольництво в Америці розцінювалося різноманітними країнами як негативне явище і торговців невольниками переслідували, в Європі невольництво циганів було легалізоване. Так було в Румунії, де його ліквідували лише в половині XIX ст. відповідно до закону 1855 р., який остаточно ліквідував (принаймні з правничої сторони) цю процедуру [37, s. 53]. Багато циганських громад в той час покинули осілий спосіб життя і почали мандрувати, часто просто з економічних причин — у пошуках можливості заробити. Проте як пояснити те, що після дуже довгого терміну осілого життя румунські цигани почали мандрувати в невідомість, адже вони не мали жодних знань про цей інший світ? Звідки вони знали, який напрямок найкраще вибрати і що може їх чекати, наприклад, в Америці, куди частина з них незабаром рушила? Напевно, спочатку не знали, куди вибираються;

можливо хотіли одного — залишити Румунію. Протягом кількох чи кільканадцяти років їх громади розійшлися по всій Європі (у 80-х рр. зафіксували їх також на польських землях), а живучість і багата чисельність тієї хвилі спричинило те, що в літературі називається «вторгненням» [35, s. 8 і наст.]. Лише на нових територіях проживання вони пізнавали можливості та надії, що пов'язувалися з Новим Світом у багатьох європейських країнах, у яких кінець XIX ст. був часом незвичайної міграційної рухливості. Власне тоді найінтенсивніше розвивався аж до початку I Світової війни масовий еміграційний рух до Америки, а пізніше до Австралії. Тоді Румунію залишають щораз нові циганські групи, щоб незабаром появитися в обох Америках разом з іншими емігрантами, серед яких не бракувало циганів, які віками прижилися в центральній-східній та західній Європі. Ця велика міграція в кінці XIX і на початку XX ст. до південної Америки має також польські акценти. В багатьох номерах «Польської газети в Бразилії» у 1910—1913 рр. можна знайти згадки про циганів, а у згаданій книжці «Польські коріння. Оповідання про життя польських емігрантів у Бразилії» [47, s. 189] описано зустріч одного з героїв з циганами, під час якої трансакція заміни коней була набагато легшою, оскільки двоє з них розмовляли польською мовою.

Відкритим залишається питання, коли цигани почали самі мігрувати до Австралії. Не виключено, що відносно недавно, хоча відомостей про це є дуже мало.

Серед інтернетних сторінок різноманітних циганських товариств (а зараз їх діє десятки) можна також знайти сторінки, які ведуть цигани з Перт Perth. Подібно, як і з багатьма іншими етнічними групами, які презентують себе в інтернеті, представлені там «історичні знання» є скоріше виразом сьогодні твореної етнічної міфології, а не описом історії. На сторінках згаданого товариства можемо побачити малюнки, які показують сцени з давнього життя на австралійському континенті, і серед них мандрівні групи з возами, які не відрізняються від тих, що можна було побачити на дорогах Франції та Німеччини на початку XX ст. Жодна історична чи етнологічна праця не підтверджує тих відкриттів. Здається, що лише на зламі 70—80-х рр. минулого століття циганів почали більше зауважувати в Австралії і вони по-

чали творити більші громади. Серед них були також прибульці з Польщі, які туди дісталися через Німеччину. Вони займалися нелегальною торгівлею золотом¹². Чи вони залишилися в Австралії — невідомо; можливо їх перебування там було тимчасовим.

В 1970 р. в циганознавчій періодичній літературі з'явилася замітка, автор якої (видавав себе за цигана, що постійно проживає в Новій Зеландії) згадував про зустріч з іншим циганом, членом російської групи Мойсеєва, що приїхав виступати до Окленду Auckland. З цієї нагоди він написав, що контакти з іншими циганами має тільки випадково, якщо якісь проїждять через Нову Зеландію [4, s. 1]. Але з якою метою приїждять? Звідки прибувають і куди ідуть? Знову ті самі настирливі запитання.

Запитання

Запитання, які нас інтригують і які ми ставимо, абсолютно іншого походження, аніж ті, які можуть цікавити циганських активістів. Спроба створення чи також вигадання нетериторіальної ромської нації, винайдення її історії та традиції не вимагає розв'язання наголошених нами проблем, оскільки покликається на цілковито інший метод і процедуру творення знання про минуле. Нас цікавить **реальний перебіг процесу «виникнення» циганів, формування їх як спільноти дуже особливого гатунку і їх європейська та позаєвропейська історія**. Можливо ніколи не знайдемо добре обґрунтованих відповідей на запитання, коли предки циганів помандрували з Індії, яка була причина міграції, якою була дорога до Європи. Далека історія зазвичай має багато нез'ясованих моментів, які є предметом суперечки дослідників. Але з черговим етапом циганської історії не краще. Навіщо вирушили з гнізда в південно-східній Європі? Які чинники були вирішальними при виборі напрямку мандрівники? Яким чином отримували знання про часом дуже віддалені землі? Чому вибирали такий напрям мандрівки, який нам здається ні корисним, ні захоплюючим, наприклад, Сибір? Чи тільки випадок все вирішував? А якщо ні, то що? Як швидко могли оволодіти рівнем компетенції, який давав їм змогу жити на нових територіях? Яким чином довідували-

¹² Інформацію отримано від працівника посольства Австралії у Варшаві. Амбасада звернулася до Леха Мруза за консультацією у зв'язку з тим, що у цій країні з'явилася велика кількість прибулих з Європи циганів.

ся про необхідні речі — від тубільців чи тих, з чиєї вини опинилися на раніше незаних землях, де їх відділяли всілякі можливі бар'єри — мовні, культурні, суспільні, психологічні? І як склалися стосунки мігрантів в ХІХ—ХХ ст. з циганами, які вже заселили Америку і Австралію? Сьогодні знаємо про циганів багато, але те, що не знаємо, варто собі усвідомити і час від часу пригадувати з надією, що може хтось колись, дійсно натхненний окресленими білими плямами, знайде, принаймні, на деякі з цих запитань відповідь, яка задовольнить або дасть новий імпульс для подальших досліджень.

1. CDIAO. Colección de documentos inéditos, relativos al descubrimiento, conquista y colonización de las posesiones españolas en América y Oceanía Cz. 42. — Madrid, 1864—1884.
2. Baines A. Ethnography (Castes and Tribes) / A. Baines. — Delhi, 1976.
3. Barany Z. The East European Gypsies in the imperial age / Z. Barany // Ethnic and Racial Studies. — 2001. — Vol. 24 (1). — P. 50—63.
4. Barnes R. Gypsies in New Zealand / R. Barnes // Journal of the Gypsy Lore Society. — 1970. — Vol. XLIX. — Cz. 3—4.
5. Bell J. Travels from St. Petersburg in Russia, to diverse parts of Asia / J. Bell. — Glasgow, 1763. — Т. II.
6. Brown I. The Gypsies in America / I. Brown // Journal of the Gypsy Lore Society. — 1929. — Nr 4.
7. Cervantes de Salazar F. Cronica de la Nueva España / red. M. Magallón ; Cervantes de Salazar F. — Т. 2. — Madrid, 1971.
8. Clébert J.-P. Les Tziganes / J.-P. Clébert. — Paris, 1961.
9. Coelho A. Os Ciganos de Portugal com um estudio sobre o calão / A. Coelho. — Lisboa, 1892.
10. Donovan Bill M. Changing Perceptions of Social Deviance: Gypsies in Early Modern Portugal and Brazil / Donovan Bill M. // Journal of Social History. — 1992. — Т. 26 (1). — P. 33—53.
11. Encinas Diego de. Cedulaario indiano, recopilado por... Reproducción facsimil de la edición única de 1596 con estudio e índices de A. García Gallo / Encinas Diego de. — Т. 4. — Madrid, 1945.
12. Felkin R.W. Central African Gypsies / R.W. Felkin // Journal of the Gypsy Lore Society. — 1889. — Vol. I (4). — P. 220—222.
13. Fernández de Navarrete M. Colección de los viajes y descubrimientos que hicieron por mar los españoles desde fines del siglo XV. I. Viajes de Colón. Almirantazgo de Castilla / red. Fernández de Navarrete M. // Obras de Don Martín Fernández de Navarrete / red. C. Seco Serrano. — Madrid, 1954. — Т. I.
14. Gil J. El rol del tercer viaje colombino / J. Gil // Historiografía y Bibliografía Americanista. — 1985. — Т. 29 (1). — S. 83—110.
15. Gómez A.A. Veto español a la presencia de gitanos en el Nuevo Mundo / A.A. Gómez // Gómez A.A. i in. Deportaciones de gitanos. — Madrid, 1999. — S. 9—42.
16. Gómez A.A. Deportaciones de gitanos / Gómez A.A. i in. — Madrid, 1999.
17. Green L.G. Poslednie tajny staroj Afriki / L.G. Green. — Moskva, 1966.
18. Haditi Taha Hamadi Al. Al-Gagar wa-Al-Qarag fi-Iraq / Haditi Taha Hamadi Al. — Bagdad, 1979.
19. Heymowski A. Swedish Travellers and their Ancestry / A. Heymowski. — Uppsala, 1969.
20. Kenrick D. A Contribution to the Early History of the Romani People / D. Kenrick // Occasional Paper of the Romany Institute. — London, 1976. — Nr 3.
21. Koczniew V.I. Naselenie Cejlona / V.I. Koczniew. — Moskva, 1965.
22. Lopes da Costa E. El pueblo gitano y el espacio de la colonización portuguesa / Lopes da Costa E. // Gómez A.A. i in. 1999. Deportaciones de gitanos. — Madrid, 1999. — S. 43—86.
23. Martínez Martínez M. Gitanos y moriscos: una relacion a considerar / Martínez Martínez M. // Los marginados en el mundo medieval y moderno / red. M. Desamparados Martínez San Pedro. — Almería, 2000. — S. 89—99.
24. Matras Y. The Role of Language in Mystifying and demystifying Gypsy Identity / Y. Matras // The Role of the Romanies / red. N. Saul, S. Tebbutt. — Liverpool, 2004. — P. 53—78.
25. Mróz L. Geneza Cyganów i ich kultury / L. Mróz. — Warszawa, 1992.
26. Mróz L. Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczypospolitej, XV-XVIII / L. Mróz. — Warszawa, 2004.
27. Narody Sibirii. — Moskva, 1956.
28. Narody Južnoj Azii. — Moskva, 1963.
29. Pantoja S. Inquisição, degredo e mestiçagem em Angola no século XVIII / S. Pantoja // Revista Lusófona de Ciência das Religiões. — 2004. — R. III. — Nr 5—6. — S. 117—136.
30. Pobożniak T. Języki cygańskie / T. Pobożniak // Języki indoeuropejskie. — Т. I. — Warszawa, 1986.
31. Quintana B.B. Qué Gitano! Gypsies of Southern Spain / Quintana B.B., Floyd L.G. — New York, 1972.
32. Ratzel F. Narodowiedzenie / F. Ratzel. — Т. II. — S. Peterburg, 1901.
33. Reales Ordenanzas y Pragmáticas (1527-1567) / reprint ; red. E. González Díez. — Valladolid, 1987 [1567].
34. Recopilación de Leyes de los Reyes de las Indias. — Т. 3. — Madrid, 1943.
35. Salo M.T. The Kalderaš in Eastern Kanada / M.T. Salo, S.M.G. Salo. — Ottawa, 1977.
36. Sánchez Ortega M.H. Los gitanos españoles desde su salida de la India hasta los primeros conflictos en la península / Sánchez Ortega M.H. // Espacio, Tiempo y For-

- ma. — 1994. — Seria IV. Historia Moderna. — T. 7. — S. 319—354.
37. *Serboianu Popp C.J.* Les Tsiganes / *Serboianu Popp C.J.* — Paris, 1930.
38. *Sillers F.S.* Deportación de gitanos desde Inglaterra, 1614—1868 // *Gómez A.* i in. *Deportaciones de gitanos.* — Madrid, 1999. — S. 87—129.
39. *Soulis George C.* The Gypsies in the Bizantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages / *Soulis George C.* // *Dumbarton Oaks Papers.* — 1961. — Vol. 15
40. *Szászdi León-Borja I.* «Omyzianos» — final de una política penal indiana; el gobierno del Comendador Lares / *Szászdi León-Borja I.* // *Homenaje a Ismael Sánchez Bella* / red. *J. Salcedo Izu*, Pamplona, 1992^a. — S. 587—608.
41. *Szászdi León-Borja I.* Destierro y perdón en las Indias (1492—1498) / *Szászdi León-Borja I.* // *Proyección histórica de España en sus tres culturas: Castilla y León, América* / red. *E.L. Sanz*, Valladolid, 1992^b. — S. 321—336.
42. *Szászdi León-Borja I.* Consideraciones sobre las cartas de seguro húngaras e hispanas a favor de los egipcianos / *Szászdi León-Borja I.* // *En la España Medieval.* — 2005. — T. 28. — S. 213—227.
43. *Szeludiakow A.* Z plemienia Cedru / *A. Szeludiakow.* — Warszawa, 1978.
44. *Torbágyi Péter.* Gitanos húngaros en América Latina / *Torbágyi Péter* // *Acta Hispanica (Szeged).* — 2003. — T. 8. — S. 139—144.
45. *Trubeckoj V.V.* Bachtiry (osedlo-koczewyje plemena Irana / *V.V. Trubeckoj.* — Moskwa, 1966.
46. *Vaux de Foletier F. De.* Mille ans d'histoire des Tsiganes / *Vaux de Foletier F. De.* — Paris, 1970.
47. *Wachowicz R.* Polskie korzenie. Opowieść o życiu polskich emigrantów w Brazylii / *R. Wachowicz.* — Warszawa, 1980.
48. *Yoors J.* Cyganie / *J. Yoors.* — Kraków, 1973.

Lech Mroz, Ryszard Tomicki

A WAY OF GYPSIES' GAINS THE WORLD...
SOME NOTIONS, QUESTIONS
AND REFLECTIONS

In the article have been exposed certain observations by Polish ethnologists made in the course of their summarizing study of changes in contemporary living and culture of Gypsy communities in Western and Eastern Europe as well as American continent, Australia and other countries and parts of the world. In the research-work have been cited some historical data and noted since recently evident tendencies of social life, the development of education, the interest to traditions and Gypsies self-consciousness as members of democratic societies.

Keywords: superlocal structures, sedentarization, way of life, emancipation, exodus.

Лех Мруз, Ришард Томицьки

КАК ЦЫГАНЕ МИР ОБРЕТАЛИ...
НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ, НЕСКОЛЬКО
ВОПРОСОВ, НЕСКОЛЬКО РАЗДУМИЙ

В статье предсталены наблюдения польских народоведов, сделанные в ходе итогового изучения изменений в современной жизни и культуре цыганских общин Запада и Востока Европы, Американского континента, Австралии, а также других стран и частей света. Приводятся исторические данные, отмечаются очевидные в последнее время тенденции общественного быта, распространение образования, тяготение к традиции и самоосознание цыган как членов демократических обществ.

Ключевые слова: надлокальные структуры, седентаризация, образ жизни, эмансипация, эксодус.